

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/36895>

Please be advised that this information was generated on 2018-10-18 and may be subject to change.

Over missers en rechters

Prof.dr. L.E. de Groot-van Leeuwen*

INLEIDING

In *10e chambre, instants d'audiences*, een documentaire van Raymond Depardon, ontmoeten we tijdens een openbare strafrechtzitting op de Parijse rechtbank een ervaren vrouwelijke rechter die een reeks van verdachten berecht. Zij, een blanke vrouw van middelbare leeftijd ziet allerlei immigranten, van draaieurcriminelen tot illegalen zonder paspoort, voor het hekje verschijnen. Het is een situatie die ook in Nederland niet uitzonderlijk is. Tot voor kort waren zowel de rechters en leden van het Openbaar Ministerie alsook de verdachten vrijwel uitsluitend mannen, waarbij het verschil tussen hen vooral de sociale klasse was. Tegenwoordig springen, naast het verschil in sociale klasse, twee verschillen tussen de rechterlijke macht en de verdachten in het oog: het verschil in sekse en het verschil in huidskleur. De doorsnee samenstelling van de rechterlijke macht in de westerse samenleving is naar sekse gemêleerd, maar naar sociale klasse en etnische achtergrond eenzijdig.

De doorsnee samenstelling van de rechterlijke macht in de westerse samenleving is naar sekse gemêleerd, maar naar sociale klasse en etnische achtergrond eenzijdig

Is deze historisch gegroeide situatie in de rechtszaal krom of recht? Een eenzijdige samenstelling vormt geen probleem voor de afzonderlijke rechtszittingen of de individuele rechters, maar wel voor de rechterlijke macht als geheel, omdat de samenleving geen te eenzijdige samenstelling van de rechterlijke macht wil. Het vertrouwen van de bevolking in de rechterlijke macht hangt samen met de

mate waarin men de diversiteit van de bevolking weerspiegeld ziet in de rechterlijke macht als geheel; bij een eenzijdige samenstelling is er dus iets 'kroms' tussen de rechterlijke macht en de samenleving.

Wat kan er zoal in het recht aanwezig zijn dat tot kromme rechtspraak leidt? De samenstelling van de rechterlijke macht kan, zoals gezegd, tot een kromme situatie leiden. Ook de wet kan krom zijn en dus tot kromme uitspraken van de rechter leiden. En ten slotte kunnen de rechter zelf en zijn beslissingsgedrag 'krom' zijn. Ik richt mij in deze bijdrage op deze laatste. Allereerst komt de rechter zelf aan de orde; daarbij gaat het om de eisen van onafhankelijkheid en onpartijdigheid. Vervolgens verschuift de aandacht naar zijn gedrag ter zitting en zijn rechtspraak. Deze bijdrage laat zien waar risico's en kansen voor de rechter liggen om het recht zo recht mogelijk te laten zijn.

ONAFHANKELIJKHEID EN ONPARTIJDIGHEID

De maatschappelijke grondslag voor het functioneren van de rechterlijke macht is het vertrouwen dat de burgers hebben in de gebondenheid van de rechter aan het recht en zijn ongebondenheid aan al het andere. Hij belichaamt de gelijkheid van alle mensen voor het recht, oordelend vanuit voor ieder geldende regels en beginselen, zonder binding aan derden.¹ Met andere woorden, rechters dienen objectief, onpartijdig en onafhankelijk te oordelen in een geschil. De principes onpartijdigheid en onafhankelijkheid behoren dan ook tot de kern van het rechterlijk ambt. In de regelgeving, de literatuur, de discussies en de rechterlijke codes in Europa, de Verenigde Staten en in China, overal tref

* Prof.dr. L.E. de Groot-van Leeuwen is hoogleraar Rechtspleging aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

¹ Heide, J. ter, *De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht, een functioneel-analytische beschouwing*, Amsterdam: Agon/Elsevier 1970, p. 9; Wedeven, H.L., *Taak en positie van de rechterlijke*

macht in onze samenleving (Handelingen der Nederlandse Juristen Vereniging), Zwolle: Tjeenk Willink 1975, p. 79; Groot-van Leeuwen, L.E. de, *De rechterlijke macht in Nederland, Samenstelling en opvattingen van de zittende en staande magistratuur*, Arnhem: Gouda Quint 1991, p. 40.

je deze begrippen aan.² Recent empirisch onderzoek in Nederland wijst bovendien uit dat burgers willen dat rechters onpartijdig en onafhankelijk zijn.³ En gedetineerden zijn van mening dat de rechter zijn werk naar behoren doet, maar dat hij wel zijn onpartijdigheid ten opzichte van de officier van justitie duidelijk moet demonstreren.⁴ Sinds enige jaren zijn er ook maatschappelijke, wetenschappelijke en rechterlijke discussies gaande omtrent onafhankelijkheid en onpartijdigheid en, in samenhang hiermee, rechter-plaatsvervangers, nevenfuncties, integriteit en gedragscodes.⁵

De maatschappelijke grondslag voor het functioneren van de rechterlijke macht is het vertrouwen dat de burgers hebben in de gebondenheid van de rechter aan het recht en zijn ongebondenheid aan al het andere

In Nederland is veel vertrouwen in de rechterlijke macht. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid concludeert in zijn rapport 'De toekomst van de nationale rechtsstaat' dat het vertrouwen van de bevolking in de rechter opvallend hoog blijft.⁶ Nationale enquêtes onder kiezers laten het laatste decennium zien dat zeventig procent van de Nederlanders vertrouwen heeft in de rechter. De eurobarometer laat eveneens een constant beeld zien over het vertrouwen in het rechtstelsel in Nederland, zij het dat dit percentage omstreeks zestig ligt. En de Justitie Issue Monitor

(JIM) wijst uit dat meer dan zestig procent van de bevolking het eens is met de stelling dat de rechters in Nederland hun werk goed doen. Een meta-analyse van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), ten slotte, bevestigt dat het vertrouwen in de rechtspraak in Nederland nog altijd relatief hoog is, zowel vergeleken met dit vertrouwen in andere Europese landen, als vergeleken met het vertrouwen in andere instituties, waaronder die van politiek en bestuur.⁷

Daarnaast bestaat er echter bij de bevolking ook kritiek op de rechterlijke macht en deze betreft nogal eens de objectiviteit van de rechter.⁸ Deze kritiek kwam bijvoorbeeld naar voren in 1994 rond een conflict tussen een verzekeringsmaatschappij en haar cliënt. Volgens deze cliënt zou er sprake zijn geweest van verstrengeling van belangen tussen het gerechtshof en een verzekeringsmaatschappij, omdat vier advocaten van een bepaald kantoor raadsheer-plaatsvervanger waren bij het hof en hetzelfde kantoor de belangen van de verzekeringsmaatschappij behartigde. De nevenfuncties van de raadsheren en het instituut van raadsheer-plaatsvervanger als zodanig zouden afbreuk doen aan de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht. Een dergelijke kritiek kwam eveneens tot uiting in mei 2003. Toen bleek dat twee van de drie rechters die een uitspraak deden in een civiele zaak over de vuurwerkramp tegen de staat en de gemeente Enschede, jarenlang hadden gewerkt bij diezelfde staat, in dit geval het ministerie van VROM. De overheid werd door de rechtbank niet aansprakelijk geacht. Ook laaide de maatschappelijke kritiek op toen een van de rechters die betrokken was bij de berechting van de moord op Fortuyn werd beschouwd als partijdig omdat hij bij Vluchtelingenwerk Nederland had gewerkt en plaatselijk voorzitter van de Partij van de Arbeid was. Uit deze kritiek op de rechterlijke

2 Art. 6 EVRM is het recht van eenieder op behandeling van zijn zaak door een onafhankelijke en onpartijdige rechter neergelegd. The European Charter on the Statute for Judges, Council of Europe, July 1998; The Bangalore Principles of Judicial Conduct, The Bangalore Draft Code of Conduct 2001, adopted by the Judicial Group on Strengthening Judicial Integrity revised at the Round Table Meeting of Chief Justices Den Haag, November 2002; The US Code of Conduct; The Code of Judicial Ethics for Judges of The People's Republic of China e.g. forward, art.1. Bangalore.

3 Keijser, J.W. de, H.G. van de Bunt & H. Elffers, 'Strafrechters over maatschappelijke druk, responsiviteit en de kloof tussen rechter en samenleving' in: J.W. de Keijser & H. Elffers (red.) *Het maatschappelijk oordeel van de strafrechter. De wisselwerking tussen rechter en samenleving*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2004, p. 23-51.

4 Vrugink, J., 'Het is ook maar een baan. Daders over spelers in het strafproces', in: M. Malsch (red.), *De burger in de rechtspraak, Ervaringen en percepties van niet-professionele procesdeelnemers*, Den Haag: Elsevier 2002.

5 Zie o.a. Burnhoven Jaspers, N.C., 'Rapport Integriteit Rechter-

lijke Macht; de rechterlijke macht een gilde op drift', *Ars Aequi* 1997, p. 149-150; Eskes, T.K.A.B. & L.E. de Groot-van Leeuwen, 'De plaatsvervanger tussen rechtspraak en opspraak', *Trema* 1996, p. 197-201; Hermans, H.L.C., 'Rechterlijke onafhankelijkheid, onpartijdigheid en onbevangenheid', *Trema* 1998, p. 301-307.

6 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *De toekomst van de nationale rechtsstaat*, Den Haag: SDU Uitgevers 2002, p. 197.

7 Wel wordt vastgesteld dat de afstand ten opzichte van andere landen en andere instituties is afgenomen. Zeven onderzoeken zijn door het SCP in de analyse betrokken. Zie Meer, T. van der, 'Een kwestie van vertrouwen', in: *Vertrouwen in de rechtspraak: empirische bevindingen*, Raad voor de rechtspraak, Rechtstreeks 2004, nr.1, Den Haag, 2004, p. 11.

8 Zie o.a. de kritiek op rechter-plaatsvervangers, nevenfuncties en wisselfuncties van rechters in *De Telegraaf* 8 januari 1994; *Nieuwe Revu* 45, 1999; *HP/De Tijd* 22 november 2003. Vgl. Huls, N.J.H., *Rechter, ken uw rechtspolitieke positie*, Utrecht: Lemma 2004. Hij noemt de kritiek van bestuurders, van politici en van de bevolking (p. 13-14).

macht blijkt nogmaals dat burgers de objectiviteit van de rechter van groot belang achten. De voorbeelden hebben immers betrekking op de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechter.

Onafhankelijkheid wordt beschouwd als voorwaarde voor onpartijdigheid.⁹ De eis van onafhankelijkheid houdt in dat de rechter in zijn uitoefening van zijn functie onafhankelijk dient te zijn en zich moet afschermen tegen druk van buitenaf.¹⁰ Onafhankelijkheid wordt meestal gebruikt in relatie tot de andere machten in de staat. Bij sommige auteurs gaat het niet alleen om deze staatsmachten, maar ook om andere machten zoals 'de pers' of 'het grootkapitaal'.¹¹ Vier typen onafhankelijkheid kunnen worden onderscheiden: (1) Constitutionele onafhankelijkheid; daarbij gaat het er om dat de uitvoerende en de wetgevende macht niet geacht worden de rechter voor te schrijven op welke wijze hij zijn rechtsprekende bevoegdheid in concrete gevallen uitoefent. (2) Rechtspositionele onafhankelijkheid; daarbij gaat het er om de onafhankelijkheid van de individuele rechter ten opzichte van de overheid te waarborgen. In Nederland zijn er bijvoorbeeld rechtspositionele waarborgen zoals de aanstelling voor het leven en het feit dat de rechter niet door de uitvoerende macht ter verantwoording kan worden geroepen. (3) Functionele onafhankelijkheid; deze betreft de ruimte die de rechter heeft om zelf de feiten vast te stellen en te bepalen wat recht is, en (4) feitelijke onafhankelijkheid; hierbij gaat het erom of de rechter ook werkelijk onafhankelijkheid toont.

Over het feit dat rechters als collectief, op het niveau van rechterlijke colleges, onafhankelijk moeten zijn, bestaat geen meningsverschil. Over individuele onafhankelijkheid wordt echter uiteenlopend gedacht. 'Onafhankelijkheid is geen zaak voor de individuele rechter', aldus een van de conclusies van een studieweekend van de Nederlandse gerechtshoven in 1991. Maar, elders wordt de betekenis van de individuele onafhankelijkheid van de rechter, zowel in rechtspositionele als in functionele zin, ook door leden van de rechterlijke macht juist onderstreept.¹²

Op 21 januari 2001 werd een verzoek tot wra-

king van drie strafrechters van de Rechtbank Amsterdam afgewezen.¹³ Als gronden van de beslissing werd onder meer aangevoerd dat de president niet in een hiërarchische verhouding tot de individuele leden van het college staat en derhalve geen invloed heeft op de beoordeling door die individuele leden van de door hen behandelde zaken. Dit betekent dat naar de mening van de wrakingskamer, uit de publieke uittalingen van de president van de rechtbank (in de Volkskrant) geen objectief gerechtvaardigde vrees voor vooringenomenheid van andere leden van het college kan worden afgeleid. Deze opstelling maakt duidelijk dat de rechtbank uitgaat van individuele onafhankelijkheid van de rechter.

*Onpartijdigheid is een kwestie
van attitude en rol van de rechter
waarvoor een reeks van procedurele
vereisten gelden, die zowel
de verwachtingen van partijen als
de plichten van rechters omvatten*

Onpartijdigheid, ter onderscheiding van onafhankelijkheid, heeft betrekking op de relatie tussen de rechter en partijen in een concrete rechtszaak.¹⁴ Onpartijdigheid is een kwestie van attitude en rol van de rechter waarvoor een reeks van procedurele vereisten gelden, die zowel de verwachtingen van partijen als de plichten van rechters omvatten.

In de literatuur wordt een nader onderscheid gemaakt naar procedurele onpartijdigheid en inhoudelijke onpartijdigheid. Deze laatste vorm betreft de uitkomsten, de resultaten van een specifiek beslissingsproces.¹⁵ Het gaat er om dat bij gelijkwaardige partijen, die, hoewel zij ongelijk zijn, in dezelfde mate voordelen, of nadelen ervaren van de uitkomsten van een rechterlijke uitspraak. Rech-

9 Stroink, F.A.M. & M.F.J.M. de Werd, 'Advocaat of rechter?' *Trema* 1994, p. 307-309.

10 Dijk, P. van, 'De objectieve onpartijdigheid van de rechter', *NJB* 1997, p. 1213.

11 Franken, H., 'Onafhankelijk en verantwoordelijk, Een paradox in de positie van de rechter?' *Trema* 1997, p. 237-241; Veldt, M.I., *Het EVRM en de onpartijdige strafrechter*, Arnhem: Gouda Quint 1998; Eshuis, R. & M. ter Voert, 'De onafhankelijkheid en onpartijdigheid van rechters, van insiders naar outsiderspectatief', *Justitiële Verkenningen* 2003, p. 75.

12 O.a. Snijders, H.J., 'The Role of Independence and Responsibility', in: H.J. Snijders & M. Ynzonides (eds.), *Role and Organisation of Judges and Lawyers in Contemporary Societies*, Deventer: Kluwer 1992; Zie ook Snijders, H.J., 'Rechterlijke samen-

werking in het burgerlijk recht', in: C.P.M. Cleiren, G.K. Schoep (red.), *Rechterlijke samenwerking*, Deventer: Gouda Quint 2001, p. 15-31 voor een opsomming van auteurs die zijns inziens de eis van individuele onafhankelijkheid onderkennen.

13 LJN: AB0006, Rechtbank Amsterdam 13/038010-97.

14 Zie o.a. Dijk, P. van, 'De objectieve onpartijdigheid van de rechter', *NJB*, 1997, p. 1213-1216; Franken, H., 'Onafhankelijk en verantwoordelijk, Een paradox in de positie van de rechter?' *Trema* 1997, p. 237-241; Veldt, M.I., *Het EVRM en de onpartijdige strafrechter*, Arnhem: Gouda Quint 1998.

15 Lucy, William, 'The Possibility of Impartiality', *Oxford Journal of Legal Studies* 2005, p. 8.

ters in Nederland houden bijvoorbeeld in de soort straf rekening met het feit of iemand al dan niet werk heeft¹⁶ en of hij voor zijn werk een rijbewijs nodig heeft. Procedurele onpartijdigheid betreft de regels en praktijken van beslissingsprocessen. Het kan daarbij gaan om regels en praktijken die iemand benadelen of juist bevoordelen. De rechter dient bijvoorbeeld partijen in gelijke mate te horen of te negeren opdat (de schijn van) vertekening in het beslissingsproces wordt vermeden of althans gereduceerd. Het gevaar dat dit niet gebeurt is bijvoorbeeld groot als twee partijen tegenover elkaar staan, waarvan er één veel en de ander weinig ervaring met rechtszaken heeft, zoals in situatie bij de bestuursrechter waar asielverzoekers staan tegenover de overheid.¹⁷ Maar ook als een van de partijen de taal niet spreekt, niet begrijpt wat er aan de hand is, of veel emoties vertoont.

In de juridische literatuur en in de jurisprudentie wordt bovendien een onderscheid gemaakt naar subjectieve en objectieve partijdigheid. Subjectieve partijdigheid heeft betrekking op de persoonlijke overtuiging, uitlatingen en gedrag van de rechter. Een dilemma voor strafrechters met betrekking tot (de schijn van) subjectieve partijdigheid is bijvoorbeeld in hoeverre de rechter een verdachte het vuur aan de schenen kan leggen zonder een schijn van vooringenomenheid te laten blijken.

Objectieve partijdigheid betreft de banden die de rechter heeft met partijen en de cumulatie van functies. De maatschappelijke kritiek van de laatste jaren was vooral hierop gericht, in het bijzonder aangaande rechter-plaatsvervangers en de eerdere functies c.q. nevenfuncties van rechters. Advocaten, politici, ambtenaren en wetenschappers kunnen rechter- of raadsheerplaatsvervanger zijn. Rechter-plaatsvervangers vinden we bijvoorbeeld onder leden van de Raad van State, leden van de Eerste en Tweede Kamer, gedeputeerden van Provinciale Staten, ambtenaren op het ministerie van Justitie, burgemeesters, gemeentesecretarissen en andere ambtenaren werkzaam bij de gemeente.

Veruit de meeste rechters hebben eerder een werkkring gehad. Zij waren bijvoorbeeld eerder werkzaam als advocaat, beleidsmedewerker bij een politieke partij, lid van de Tweede Kamer of als ambtenaar op een ministerie.¹⁸ Bovendien kunnen rechters ook tijdelijk deel uitmaken van het ambtenarencorps; zij worden dan gedetacheerd bij een ministerie.

Naast deze 'wisselfuncties' hebben rechters ook nevenfuncties.¹⁹ Bij rechter-plaatsvervangers en bij wissel- en nevenfuncties van rechters op het gebied van politiek, wetgeving of bestuur kunnen aarzelingen optreden over objectieve onafhankelijkheid. Is een rechter-plaatsvervanger bijvoorbeeld tevens officier van justitie, dan kan zowel zijn objectieve onafhankelijkheid als zijn objectieve onpartijdigheid onder bepaalde omstandigheden in twijfel worden getrokken. En, een ander voorbeeld, drie van de vijf (ex-)leden van de rechterlijke macht die in de Eerste Kamer zitting hadden, waren woordvoerder voor hun (regerings)partij bij de behandeling van de Wet Schuldsanering Natuurlijke Personen.²⁰ Huls wijst er op dat het lot van deze wet dus mede in handen van rechters lag wier achterban een direct belang had bij extra formatieplaatsen. Soms trekt de directe betrokkenheid van rechters bij wetgeving de maatschappelijke aandacht. Zo las de treinreiziger onlangs op de voorpagina van *Metro* de kop 'Rechters in opleiding [raio's] lopen stage bij de fracties van GroenLinks, VVD, D66 en PvdA'.²¹ Het artikel vermeldt dat deze politieke partijen geregeld raio's aanstellen als beleidsmedewerker. De Socialistische Partij en de LPF zijn ronduit tegen deze stages. De woordvoerder van de SP zegt: 'Het is wellicht wat vreemd wanneer een rechter later zijn eigen wet gaat toepassen.'

Zowel de procedurele en de inhoudelijke onpartijdigheid als de subjectieve en objectieve onpartijdigheid kunnen aanleiding geven tot twijfel over de onpartijdigheid van de rechter en dus de schijn van partijdigheid opwekken. In de rechtspraak van

16 Kannengieter, G., 'Een passende straf: over verschillen in straf-toemeting aan werkende en werkloze verdachten', in: R.W. Jongman (red.), *De armen van vrouwe Justitia: Sociale positie, criminaliteit en justitiële reacties*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1993, p. 41-61.

17 Het welbekende voordeel van Repeatplayers ten opzichte van One Shotters (Galanter, M., 'Why the haves come out ahead: speculations on the limits of legal change', in: *Law and Society Review* 1974, p. 96-160).

18 Dit is overigens geen recent fenomeen. In 1948 was 28 procent van de Tweede-Kamerleden uit de rechterlijke macht afkomstig, in 1918 zes procent en in de zeventiger jaren was geen enkel Tweede-Kamerlid meer afkomstig uit de rechterlijke macht (Polak, C., 'Hulp voor de wetgever', *NJB*, 1976, p. 909-913). In 2004 waren drie ex-rechters lid van het Parlement.

19 Gebaseerd op: Eshuis, R.J.J., *De nevenfuncties van vaste rechters en plaatsvervangers* (Aanvullende rapportage bij het rapport 'Nevenfuncties Zittende Magistratuur'), Den Haag: Ministerie van

Justitie, WODC, 2001. Het totaal aantal geregistreerde niet-rechterlijke nevenfuncties van de vaste leden van de zittende magistratuur bedroeg 1453. Zeven van deze nevenfuncties betroffen het openbaar bestuur. Dit is een relatief klein aantal, maar desalniettemin van, symbolisch, belang.

20 Huls, N.J.H., *Make my day, Een rechtssociologische herwaarding van faillissementswaarden*, Deventer: Kluwer 1999, p. 14-15. Met betrekking tot nevenfuncties is bij wet bepaald dat de leden van de rechterlijke macht niet tevens advocaat, procureur of notaris mogen zijn of op een andere manier hun beroep mogen maken van het verlenen van rechtskundige bijstand (art. 44 Wvra). Bovendien bepaalt de Grondwet dat leden van de Hoge Raad geen lid mogen zijn van de Staten-Generaal (art. 57 Gw).

21 *Metro*, 7 juli 2004. Zie voor de scheiding en verwevenheid van de staatsmachten, ook Groot-van Leeuwen, L.E. de, *Rechters tussen staat en straat. De positie van de rechter in de democratische rechtsstaat*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2005.

het Europees Hof voor de rechten van de mens (EHRM) is vastgelegd dat ook de schijn van partijdigheid moet worden vermeden.²²

TERUGTREKKEN, VERSCHONEN EN WRAKEN²³

De eis van onpartijdigheid brengt met zich mee dat de rechter de plicht heeft zich (informeel) terug te trekken of (formeel) te verschonen als hij een belang heeft bij de uitkomst van een zaak of als hij de schijn kan wekken zo'n belang te hebben. Onderzoek van het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie wijst uit dat in twee jaar tijd ongeveer veertig procent van de rechters zich wel eens heeft teruggetrokken voor een rechtszitting.²⁴ Ook komt het voor dat rechters tijdens de behandeling van de zaak merken dat zij deze vanwege de mogelijke schijn van partijdigheid beter kunnen overdragen. Ze kunnen zich dan verschonen of zich alsnog, ter zitting, terugtrekken. Rechters kunnen zichzelf voordragen voor uitsluiting van bemoeienis met een zaak op grond van aanwijsbare en objectieve feiten en omstandigheden waardoor de onpartijdigheid schade kan lijden. Ook kan de persoonlijke afweging van een rechter over eventuele vooringenomenheid jegens een partij de doorslag geven. Respectievelijk twee en vier procent van de rechters zegt dat in die twee jaar te hebben gedaan. De belangrijkste reden voor terugtrekken of verschonen zijn privérelaties met advocaten of partijen. Daarnaast worden het voormalige werk en eerdere beslissingen in de zaak als reden genoemd.

Naast de wettelijke waarborg van verschoning voor de behandeling van zaken door een onpartijdige rechter kennen we een regeling voor wraking van de rechter. Met dit middel kunnen partijen proberen te verhinderen dat een rechter aan de berechting deelneemt. Sinds 1994 kent het Nederlands recht hiervoor een uniforme regeling.²⁵ Op verzoek van een partij of diens advocaat in civiele of bestuursrechtelijke zaken en op verzoek van een

verdachte of diens raadsman en het Openbaar Ministerie kan elk van de rechters die een zaak behandelt, worden gewraakt indien de vrees bestaat dat de rechter niet onpartijdig staat tegenover de zaak. Toetsing van de gegrondheid van die vrees vindt plaats aan de hand van een open norm: er moet sprake zijn van 'feiten of omstandigheden waardoor de rechterlijke onpartijdigheid schade zou kunnen leiden'. Ter beoordeling staat de vraag of de rechter werkelijk partijdig is, en eveneens of bij partijen de schijn van partijdigheid is gewekt.²⁶ Als het verzoek tot wraking wordt toegewezen mag de betreffende rechter niet meer aan de berechting deelnemen. Als rechters zelf van mening zijn dat er gronden zijn die aanleiding kunnen geven tot twijfel over hun onpartijdigheid, dan kunnen ze zichzelf voor verschoning voordragen.

*Vooral officieren van justitie voeren
liever informeel overleg met de rechter
als zij menen dat
de rechter een bepaalde zaak
beter niet kan behandelen
dan dat zij wraken*

Of, en in welke mate er in Nederland rechters zijn die de schijn van partijdigheid op zich laden, is onderzocht door naar de inhoud en de aantallen wrakingverzoeken te kijken. In een jaar zijn door het WODC 139 wrakingverzoeken geteld.²⁷ Dit aantal zal in werkelijkheid hoger zijn doordat ten tijde van het onderzoek niet alle gerechten wrakingverzoeken afzonderlijk registreerden. Het aantal formele wrakingverzoeken geeft ook slechts een deel van de schijn van partijdigheid weer, omdat niet alle officieren van justitie en advocaten als zij een aanleiding zien ook daadwerkelijk tot wraking zullen overgaan. Naar eigen zeggen heeft 9 procent

22 EHRM 28-9-1995, *NJ* 1995, 667 Procola. Het Hof oordeelde over het Luxemburgse Conseil d'Etat dat het art. 6 EVRM had overtreden omdat vier van de vijf rechtsprekende leden van het Conseil betrokken waren geweest bij advisering over de betreffende wettelijke regeling in een eerder stadium. Zie ook Mole, N. & C. Harby, *The right to a fair trial: a guide to the implementation of Article 6 of the European Convention on Human Rights*, Council of Europe, Human rights handbooks no. 3, Strasbourg: Council of Europe, Directorate General of Human Rights 2001; Kuijer, M., *The Blindfold of Lady Justice, Judicial Independence and Impartiality in Light of the Requirements of Article 6 ECHR*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2004.

23 Zie voor de geschiedenis van de gronden voor wraking vanaf 1838: Niejenhuis, T. van, 'De regter blijft toch altijd mensch',

Ars Aequi 1997, p. 546-554.

24 Voert, M. ter & J. Kuppens, *Schijn van partijdigheid rechters* (Onderzoek en Beleid, nr. 199), Den Haag: Ministerie van Justitie, WODC 2002.

25 Zie de Wetboeken van burgerlijke rechtsvordering (art. 36RV) en strafvordering (art. 512 Sv) en de Algemene wet bestuursrecht (art. 8:15 Awb).

26 Mak, V., 'Wraking van de rechter; verslag van de najaarsvergadering van de NVvP', *Tijdschrift voor civiele rechtspleging* 2001, p. 11.

27 Voert, M. ter & J. Kuppens, *Schijn van partijdigheid rechters* (Onderzoek en Beleid, nr. 199), Den Haag: Ministerie van Justitie, WODC 2002.

van de leden van het Openbaar Ministerie en 23 procent van de advocaten wel eens aanleiding gehad om te wraken, maar dit niet gedaan. Waarom niet? Uit de literatuur en het WODC-onderzoek blijkt dat zij de verhouding met de rechter niet willen verstoren, het proces niet willen vertragen (wat soms nu juist de reden is om wel te wraken) of geen juridische gronden zien om te wraken.²⁸ Vooral officieren van justitie voeren liever informeel overleg met de rechter als zij menen dat de rechter een bepaalde zaak beter niet kan behandelen dan dat zij wraken.

Rechters kunnen berusten in een wrakingsverzoek; dan wordt er geen wrakingskamer ingesteld. Van de 139 getelde wrakingsverzoeken zijn er 107 door het WODC nader bekeken; het blijkt dat de wrakingskamers in slechts zeven gevallen objectieve gronden voor een schijn van partijdigheid hebben gevonden. Rechters enerzijds en advocaten en partijen anderzijds verschillen dus substantieel in hun beoordeling van een situatie met betrekking tot de 'schijn van partijdigheid'. Rechters schipperen tussen aan de ene kant het risico dat zij blind lijken voor kritiek, door nooit wrakingsverzoeken te honoreren, en aan de andere kant het risico dat zij te veel invloed op de rechtspraak weggeven aan partijen en advocaten die, om welke reden dan ook, een bepaalde rechter of rechters vrezen.

Verhoudingsgewijs komen meer wrakingen voor in het strafrecht, zo wijst het onderzoek van het WODC uit. In het strafrecht zijn vooral eerdere beslissingen van rechters in dezelfde of aanverwante zaken reden om te wraken, terwijl in civiele zaken, naast eerdere beslissingen van de rechter, met name de bejegening en behandeling ter zitting als belangrijkste wrakinggronden naar voren komen. Het is opvallend dat wraking vanwege (voormalige) werkrelaties, nevenfuncties of privérelaties van rechters in de wrakingdossiers vrijwel niet is aangetroffen en dat deze redenen ook vrijwel niet door rechters worden genoemd, terwijl de maatschappelijke kritiek nu juist wel daarover gaat.

DISCRETIONAIRE RUIMTE

Beslissingen van rechters zijn veelal goed voorspelbaar. Een groot deel van de civiele zaken bijvoorbeeld bestaat uit verstekprocedures, waarbij de rechter de formele juistheid beoordeelt en verder slechts marginaal toetst of de eis niet onbillijk is. Zo beschouwd, lijkt het erop dat het op indivi-

duel niveau van geen belang is welke rechter rechtspreekt: de beslissing zal altijd dezelfde zijn, vanwege het geldend recht. Dit is een te simpel en achterhaald beeld. De wet kan 'recht' zijn en de rechters onafhankelijk en onpartijdig, maar dat zegt lang niet alles over de procedure en de uitspraak. Zeker niet nu de wet steeds minder wordt beschouwd als een voorschrift dat de rechter verplicht is te volgen en steeds meer als een richtsnoer waarvan mag worden afgeweken omwille van de rechtvaardigheid. Algemeen wordt een verschuiving van heteronome naar autonome rechtsvinding geconstateerd.²⁹ Het rechte recht ligt, in ieder geval sinds enige decennia, dus niet eenvoudig voor het oprapen. Deze verschuiving van een verminderde binding van de rechter aan de wet komt onder meer al tot uiting in een wijziging in 1963 van de cassatiegronden in artikel 79 RO. De Hoge Raad kan vanaf die tijd niet alleen bij schending van de wet (het geschreven recht) tot cassatie overgaan, maar ook bij schending van het ongeschreven recht. Ook de rechters zelf ervaren een toegenomen ruimte om te beslissen. Bij een grotere beslissingsruimte voor de rechter is het, precies zoals bij een grote discretionaire ruimte van een ambtenaar, onvermijdelijk dat de integriteit van de individuele rechter en de rechtsprekende organisatie van groter belang wordt en de kans op missers groter.

*De wet kan 'recht' zijn en de rechters
onafhankelijk en onpartijdig,
maar dat zegt lang niet alles
over de procedure en de uitspraak*

Hoe gaan rechters om met hun discretionaire ruimte? Nederlandse rechters zeggen vaak dat zij eerst een besluit nemen en dan de bijpassende rechtsregels erbij zoeken. De beslissingsruimte van de rechter kan liggen op het niveau van een enkele wet, bijvoorbeeld als de wet voorschrijft dat het probleem naar redelijkheid en billijkheid moet worden opgelost; de wet biedt immers weinig houvast voor wat redelijkheid en billijkheid in een concrete zaak voorschrijven, of indien, zoals bij het strafrecht, de soort en de hoogte van de straffen in grote mate open worden gelaten. De

28 Polak, E., *Advocatenblad* 1995, p. 77-78; Veldt, M.I., *Het EVRM en de onpartijdige strafrechter*, Arnhem: Gouda Quint 1998.

29 Wiarda, G.J., *Drie typen van rechtsvinding*, Zwolle: Tjeenk Wilink 1988; Loth, M. & A.M.P. Gaakeer, *Meesterlijk recht*, Den

Haag: Boom Juridische uitgevers 2002; Bogaert van & Hoogens, 'De legende van de rechterlijke onafhankelijkheid', in: P.P.T. Bovend'Eert, L.E. de Groot-van Leeuwen, Th.J.M. Mertens (red.) *De rechter bewaakt: over toezicht en rechters*, Deventer: Kluwer 2003, p. 1-34.

discretionaire ruimte kan echter ook voortkomen uit de toepasbaarheid van twee of meer wetten, waar het om botsende rechtsregels gaat. Wat dient de rechter dan te doen om tot een beslissing te komen? Zijn er nog andere richtsnoeren dan de algemene rechtsregels of is de rechter als deze regels hem in de steek laten louter op zichzelf aangewezen? Vier bronnen kunnen hem tot steun zijn: rechtsbeginselen, interpretatiemethoden en algemene ethiek, de collega's en hun moraal, de publieke moraal en het eigen geweten. Deze worden onderstaand achtereenvolgens behandeld. Tevens komen de vragen, risico's en dilemma's aan de orde waarvoor de rechter zich geplaatst ziet.

Nederlandse rechters zeggen vaak dat zij eerst een besluit nemen en dan de bijpassende rechtsregels erbij zoeken

HET RECHT EN DE ETHIEK

Primair zal de rechter in zijn beslissingen en gedrag steun trachten te vinden bij de wet en regelgeving. Als, bijvoorbeeld, een kind dat tijdens een rechtszitting tolkt voor een van de ouders ook door de rechtbank ingeschakeld kan worden als getuige en zo betrokken wordt in de strijd tussen de ouders, vraagt de rechter zich af of dat wettelijke toelaatbaar is.³⁰

Gesteld dat het antwoord hierop bevestigend is, dan nog dient de volgende vraag gesteld te worden, namelijk of dit in deze specifieke situatie ook gewenst is. Wat zeggen eventuele beginselen, is het op dergelijke wijze betrekken van een kind ook moreel toelaatbaar? Hier gaat de rechter dus op zoek naar onderliggende, al dan niet uit de wettelijke bepalingen af te leiden, beginselen,³¹ bijvoorbeeld de redelijkheid, de goede trouw, de betamelijkheid of de rechtszekerheid. Maar ook dan kan er beslissingsruimte overblijven doordat deze beginselen geen uitsluitel geven of doordat zij in een verschillende richting wijzen, of zelfs elkaar tegen spreken.

Indien de rechtsregels en de rechtsbeginselen niet direct leiden tot een beslissing van het voorliggende geval, kan de rechter zijn toevlucht nemen tot interpretatiemethodes, zoals de analoge,

teleologische of wethistorische. De rechter kan zich echter ook daarbuiten begeven; hij kan zich oriënteren op verschillende soorten van moreel redeneren, bijvoorbeeld een oriëntatie op deugden (gericht op een actor en zijn gedrag), of een oriëntatie op belangen, rechten en plichten (gericht op het afwegen met name op basis van schuld) of een oriëntatie op zorgethiek, waarbij het bijvoorbeeld gaat om toekomstgerichte verzorgingsprincipes³² en het voortzetten van de relatie tussen partijen.

Ook hier kan het in de ene zaak duidelijk zijn dat een bepaalde ethische oriëntatie op zijn plaats is, terwijl in een andere zaak de keus niet direct voor de hand ligt. Wat dient de rechter te beslissen, bijvoorbeeld als het weliswaar het recht van beide ouders is om omgang te hebben met de kinderen uit hun huwelijk, maar het gezien hun botsende opvoedingsstijl en voortdurende conflicten voor de kinderen zelf beter zou zijn als zij slechts met een van de ouders contacten onderhouden? Richt hij zich dan op de rechten en de plichten van de partijen, of houdt hij rekening met de historisch gegroeide relaties en de toekomst van de kinderen? Of, om een voorbeeld uit het strafrecht te nemen, richt de rechter zich vooral op schuldvragen of meer op resocialisatie?

Sommige typen zaken roepen als het ware zelf een bepaalde wijze van moreel redeneren op, maar ook zijn rechters soms meer geneigd tot een bepaald type redenering dan tot andere. De gevaren van willekeur en rechtsonzekerheid, die inherent zijn aan de toegenomen vrijheid van de rechter, worden dan ook niet volledig opgelost door diens eigen reflecties over beginselen of ethiek. De collega's kunnen hiervoor een oplossing bieden.

COLLEGA'S EN BEROEPSMORAAL

De tweede belangrijke bron voor gepast rechterlijk handelen in de discretionaire ruimte is de rechterlijke beroepsmoraal. Deze komt onder meer tot uitdrukking in de afspraken, mores en codes van rechters en rechterlijke colleges.

Tot voor kort was het in Nederland mogelijk om de gangbare manieren van denken en doen van de rechter-colleeg te kennen door directe contacten. De rechterlijke macht was een kleine, homogene groep. Tegenwoordig ligt dat anders. Als een beroepsgroep groeit en diversificeert wordt een meer formele communicatie ter bevordering van de consistentie van besluitvorming en bejegening van be-

30 Ontleend aan Kuster, P.H.M. & T.J. de Geus, 'Rechterswerk – het vervolg', *Trema* 2004, p. 225-230.

31 Dit is ongeacht of hij nu, zoals Dworkin (Dworkin, R., *Taking rights seriously*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1978) de rechtsbeginselen als onderdeel van het recht als systeem beschouwt, of, zoals Hart (Hart, H.L.A., *The Concept*

of Law, Oxford: Clarendon Press 1975) louter als rechtsregels. 32 Burg, W. van der, 'Morele beroepsdeformatie, Enkele hypothesen over de juridische moraal van juristen', in: L.E. de Groot-van Leeuwen & L.H.A.J.M. Quant, *Ethiek en het juridisch beroep*, Den Haag: Vuga 1995, p. 13-34.

lang. De ontwikkeling naar meer vrijheid voor de rechter heeft geleid tot een tegenbeweging van steeds meer informele en formele vormen van collegiaal overleg, afspraken en richtlijnen.

Een collegiaal houvast kan de rechter vinden in de 'Leidraad onpartijdigheid van de rechter'.³³ Deze leidraad biedt een kader om tot beoordeling te komen of er omstandigheden zijn die erop wijzen dat zijn onpartijdigheid betwijfeld kan worden. De aanbevelingen zijn erop gericht om intern permanente oplettendheid bij de individuele rechter en de gehele rechterlijke organisatie te bewerkstelligen en het onderkennen van dilemma's te bevorderen. Extern beoogt de leidraad de samenleving inzicht te geven in het kader waarbinnen de rechter zijn afwegingen maakt.

*De ontwikkeling naar meer vrijheid
voor de rechter heeft geleid
tot een tegenbeweging van
steeds meer informele en formele
vormen van collegiaal overleg,
afspraken en richtlijnen*

Rechtersregelingen, rechterlijke afspraken en rechterlijke uitspraken zijn ten aanzien van veel onderwerpen tot stand gekomen, bijvoorbeeld voor de civiele rol bij de rechtbanken, de alimentatienormen en de berekening van 'gouden handdrukken'.³⁴ Al deze regelingen en afspraken roepen vragen op met betrekking tot de eerder genoemde individuele onafhankelijkheid van de rechter die tegenover collega's geldend moet worden gemaakt. Degenen die menen dat van individuele onafhankelijkheid sowieso geen sprake is zullen zich eerder neerleggen bij deze afspraken, dan degenen die wel betekenis hechten aan deze vorm van onafhankelijkheid. Zij zullen eerder denken aan een niet te rechtvaardigen conformisme in het geval dat een collectieve rechterlijke afspraak onrechtvaardig uitpakt. Bovendien kunnen deze onderlinge afspraken en regelingen ook een risico voor de onafhankelijkheid ten opzichte van de overheid met

zich meebrengen. Door de uniformering is het voor de overheid immers makkelijker om invloed uit te oefenen.

Mede daarom is het belangrijk dat sinds kort bij vrijwel alle gerechten intervisie plaatsvindt.³⁵ De groep van collega's functioneert dan als een verantwoordelijkheidsforum,³⁶ waarin rechters elkaar vragen kunnen stellen als: Wat deed je in die situatie? Waarom deed je dat? Wat zou jij in een dergelijk geval doen? Het eigen, individuele handelen kan aldus getoetst worden aan het ideaalbeeld dat andere rechters over het handelen in dezelfde casus hebben. Een gemeenschappelijk beeld over wanneer een rechter het goed doet kan zo worden ontwikkeld. Het volgende voorbeeld uit een intervisiegesprek laat een enigszins 'kromme' uitspraak zien. Een politierechter werd kwaad bij het lezen van een dossier over een mevrouw die, nadat zij te veel had gedronken, in haar auto wilde stappen en zich grof gedroeg tegen de politiemans die haar staande hield. De vrouw deed brutaal, toonde geen schuldbesef en weigerde mee te werken. De rechter vond het verkeerd van zichzelf dat zij zo kwaad werd en wilde niet dat daar ter zitting iets van zou blijken. De betreffende mevrouw bleek op de zitting vriendelijk en aardig en kwam er af met een straf waarvan de rechter naderhand tijdens de intervisie zei: 'Bij het uitspreken ervan dacht ik al, dit is veel te laag'.³⁷

DE PUBLIEKE MORAAAL

Rechters kunnen hun beroepsmoraal te hulp roepen, maar zij kunnen daar niet maatschappelijk blind op afgaan. Ook de algemene maatschappelijke moraal behoort een rol te spelen bij het rechterlijk handelen in de discretionaire ruimte, maar op welke wijze? Hierbij rijst een probleem: hoe deze moraal te kennen? Door opiniepeilingen, opdat rechters hun oor kunnen laten hangen naar de steeds wisselende publieke stemming?

Voor de basiswaarden en beginselen zoals rechtvaardigheid, onafhankelijkheid en onpartijdigheid vormt de publieke moraal een goede bron. Onderzoek van De Keijser c.s. wijst uit dat de bevolking helemaal niet wil dat rechters hun oren laten hangen naar de maatschappelijke stemming van het moment, maar dat rechters rechtvaardig en onafhankelijk en onpartijdig

33 De leidraad is vastgesteld in maart 2004 en is te vinden op www.rechtspraak.nl.

34 Vgl. Teuben, K., *Rechtersregelingen in het burgerlijk (proces)recht* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 2005.

35 Zie: www.prismaweb.nl, Tussenbalans Intervisieproject 2002-2003.

36 Gunsteren, H. van, *Culturen van besturen*, Amsterdam: Boom 1994; Bovens, M.A.P., *Verantwoordelijkheid en organisatie*, Zwolle: Tjeenk Willink 1990.

37 Ontleend aan Kuster, P.H.M. & T.J. de Geus, 'Rechterswerk – het vervolg', *Trema* 2004, p. 225-230.

zijn.³⁸ Deze waarden worden juist ook door de rechterlijke macht gedragen en behoren bovendien tot de kern van het juridische beroep.

Tegelijkertijd echter zien we dat de rechter wel degelijk gewicht geeft aan lange, algemeen maatschappelijke trends zoals de roep om zwaardere straffen. Ook blijkt uit een enquête van het Nederlands Juristenblad dat een beduidende meerderheid van de rechters van mening is dat er in de toekomst strenger zal worden gestraft.³⁹ Indien echter de maatschappelijke trends strijdig zijn met de wet of de rechtsbeginselen of indien zij een specifieke rechtszaak betreffen, dient de rechterlijke macht geen gewicht aan de *vox populi* toe te kennen.⁴⁰

HET EIGEN GEWETEN

Als laatste toevlucht heeft de rechter het persoonlijke geweten. Dit zal vooral tot leven kunnen komen indien de individuele onafhankelijkheid van de rechter wordt erkend. Op zich zeggen rechters inderdaad dat zij 'altijd hun geweten nog hebben'. Maar of dat geweten ooit tevoorschijn komt? Terlouw laat in haar dissertatie zien dat veel van de door haar geïnterviewde vreemdelingenrechters de inperking van hun individuele onafhankelijkheid acceptabel achten, omdat zij niet zondanig in hun onafhankelijkheid worden aangetast dat zij daardoor in gewetensproblemen komen.⁴¹ Zij formuleren hiermee een algemene rechtvaardiging voor eventuele afwijkende uitspraken. Bovendien zeiden de geïnterviewde vreemdelingenrechters de behoefte om af te wijken wel degelijk in hun beroepspraktijk te hebben gevoeld. Het feit dat dit echter zelden of nooit is gebeurd, doet twijfels rijzen over de feitelijke rol van het geweten. Zouden er nooit goede gronden voor afwijkingen zijn geweest?

TOT SLOT

Alle regelingen, organisaties en mensen zijn feilbaar en dus ook het recht. Perfect recht bestaat niet. Een onderscheid dient hier gemaakt te worden naar (grote en kleine) missers enerzijds en misstanden anderzijds. Bij het laatste gaat het om structurele problemen. Veelvuldige missers van dezelfde aard die over langere tijd voortbestaan wijzen op een onderliggende misstand. In deze bijdrage heb ik hier en daar iets van dilemma's en missers laten zien, maar de nadruk lag toch vooral op de bronnen om missers te voorkomen en eventuele misstanden weg te werken. Dat gebeurt door het levend houden van de moraal, door scholing, intervisie en open debat met buitenstaanders. Reparaties worden verder gestimuleerd door wraking, klachtenregelingen en maatschappelijke kritiek.

Echte misstanden zijn alleen te ontdekken door brede analyses of door cumulerend inzicht in een grote hoeveelheid missers. Dergelijk inzicht is de laatste jaren bijvoorbeeld verkregen met betrekking tot rechter-plaatsvervangers en de nevenfuncties van rechters. De rechterlijke macht is op dit gebied dan ook overgegaan tot maatregelen zoals de openbaarmaking van de nevenfuncties. Als ik zelf tot slot een poging doe om iets te noemen dat een misstand zou kunnen zijn, dat wil zeggen iets dat structureel zou kunnen bijdragen tot te grote aantallen missers, dan wil ik wijzen op het in toenemende mate werken vanuit gemeenschappelijk geformuleerde beleidslijnen, gestimuleerd door een toenemende druk om snel en uniform te beslissen met geprefabriceerde beoordelingsschema's. Indien rechters zich in grote mate zonder kritische reflectie neerleggen bij de producten van onderlinge samenwerking en de samenwerking met de andere overheids machten, dan is er geen stevige structuur meer voor hetgeen de samenleving van de rechter vraagt: een onpartijdig, onafhankelijk en evenwichtig oordeel. ❀

38 Keijser, J.W. de, H.G. van de Bunt & H. Elffers, 'Strafrechters over maatschappelijke druk, responsiviteit en de kloof tussen rechter en samenleving' in: J.W. de Keijser & H. Elffers (red.), *Het maatschappelijk oordeel van de strafrechter. De wisselwerking tussen rechter en samenleving*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2004, p. 23-51. Hetzelfde thema, dat veelal opvlamt na rechtspraak over een of meerdere zware strafzaken, speelt ook in Frankrijk. De filosoof Alain-Gérard Slama stelt in *Le Figaro* dat justitie zich niet door de wisselende stemmingen van het publiek, zoals die in de media naar voren worden gebracht, moet laten gijzelen (vgl. *de Volkskrant* 6 juli 2004).

39 Bruinsma, F., 'Rechters in Nederland, Een NJB-enquête', *NJB* 2001, p. 1925-1934.

40 Zie ook het vonnis van de rechtbank Leeuwarden tegen een van de verdachten in de zaak Tjoelker waarin de rechter ten aanzien van de opgelegde straf overwoog dat de door het delict ontstane commotie niet mag worden meegerekend bij de bepaling van de straf. De rechtbank moet daarvan, zo stelde hij, abstraheren. (vgl. Roos, Th.A. de & G.K. Schoep, 'Samenwerkend straffen – coördinatie van straftoemeting in een eentje proces', in: C.P.M. Cleiren & G.K. Schoep (red.), *Rechterlijke samenwerking*, Deventer: Gouda Quint 2001, p. 33-48.

41 Terlouw, A.B., *Uitspraak en afspraak, samenwerking tussen vreemdelingenrechters bij ontbreken van hoger beroep* (diss. Nijmegen), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2003.